הקדמה
הגרید העירוני בתרבויות תכנון ואדריכלות:
בין הדרום הגלובלי לצפון ובחזרה

עורכת אורחת: ליאורה ביגון

הגיליון המוצע חלוצי בהבאת המשגות והיסטוריות של הגריד במגוון הקשרים עירוניים, הן הקשרים אדריכליים הן הקשרים של עיצוב המרחב ותכנונו. הוא ייחודי גם בצירוף גיאוגרפיות ונקודות מבט משוות באשר לגריד העירוני, מן הצפון והמערב הגלובלי ומן הדרום והמזרח. סדרת מקרי הבוחן, וכן מחקרי ההשוואה, לצד המחשבות התיאורטיות והאמפיריות על הגריד העירוני, חותרים להאיר את המורכבות ואת הדינמיות הטבועות היטב במה שנרמזה לנו ממבט ראשון כתופעה מערבית ורציונלית באופן אקסקלוסיבי – תופעה פשטנית, תועלתנית, קפואה ונוקשה.

נוסף על כך, על ידי הבנה עשירה ומקיפה יותר של הגריד העירוני באמצעות ניתוח ההיסטוריות הארוגות זו בזו של שתי ההמיספרות הגלובליות – הגיליון מציג ומקדם מגוון נושאי חתך: הקשר בין צורת הגריד העירוני ובין זרימת התנועה האנושית במרחב ושיקולי הכוונתה; אימוץ הגריד העירוני על ידי אידיאולוגיות ודתות שונות לאורך ההיסטוריה, לרבות משטרים פוליטיים השונים אלו מאלו לחלוטין; רלוונטיות המעקב אחר הגניאלוגיה הפונקציונלית של הגריד לעומת אימוץ גישה לפבריאנית יותר של ייצור המרחב והזכות לעיר; האופן שבו תוכנית הגריד המודרני, כהתגלמות הסדר העירוני העולמי החדש, מאותגרת באמצעות מנהגים יום־יומיים עיקשים וכמעט “כאוטיים” במציאות קולוניאלית ופוסט־קולוניאלית; וכן השיח בין תוכניות גריד ובין אדריכלות מודרניסטית או כוחות שוק ניאוליברליים.

החוקרים המשתתפים בגיליון זה מתמחים בכמה דיסציפלינות לצד האדריכלות: תכנון עירוני, גיאוגרפיה תרבותית, אנתרופולוגיה, היסטוריה עירונית והיסטוריה של האומנות והאדריכלות. לכולם היכרות אינטימית עם הערים והאתרים הנחקרים, ועם מגוון עשיר של שפות הרלוונטיות לאזורי מחקרם – מאירופה עד אפריקה, ומאסיה עד אמריקה. אנו מאמינים שקיבוץ תרומותיהם יחד בגיליון העוסק בגריד העירוני מאיר באור מחודש ורב השראה את אחת הקונפיגורציות הוותיקות, השכיחות, המתמשכות והחשובות של היישוב האנושי.

*

שאלה פשוטה אך רבת חשיבות – אף שהספרות העכשווית בתחום אינה מעלה אותה – המשלבת בין גיאומטריה של גריד ובין עיצוב עירוני הועלתה על ידי הגיאוגרף ראובן רוז־דרוד: מה יקרה אם נקביל בין הגריד של מנהטן, על רחובותיה המצוינים במספרים, ובין מערכת הקואורדינטות הקרטזית? לפי רוז־דרוד, “הגריד של מנהטן מהווה ייצוג פיזי, או רפליקה חומרית, של מערכת הקואורדינטות של דקארט” (Rose-Redwood, 2002, 8). לעומת נטייתם של היסטוריונים של תכנון ואדריכלות להתעלם מהקבלה זו, כמה מתמטיקאים דווקא התייחסו אליה בפירוש (Bell, 1986; Motz and Weaver, 1993). השראה בין־דיסציפלינרית כזו השפיעה על תפיסת הגריד העירוני ותרמה להבנה ביקורתית של התופעה.

השראה נוספת באה לידי ביטוי בדבריה של רוזלינד קראוס, חוקרת תולדות האומנות. היא הצביעה למשל על דו־המשמעות בייבוא צורת הגריד למרחב הכמעט פולחני של האומנות המודרנית: "הכוח המיתי של הגריד טמון בכך שהוא גורם לנו לחשוב שאנו דנים בחומריות (או מדע, או היגיון) ובו בזמן הוא מאפשר לנו להשתחרר אל אמונה (או אשליה, או פיקציה)" (Krauss, 1979, 54). לפי קראוס, בכוחו של הגריד־מיתוס לערוך הומוגניזציה על ידי יכולתו לגשר על הניגוד בין הפרט לטוטליות, בין הכאוטי למוסדר, בין הטבעי לתעשייתי, ובו בזמן גם להדגיש אותו.

הגריד אפוא רחוק מזיהויו כביטוי פשוט לשליטה חברתית במובן הפוקיאני. צורתו המוסדרת עשויה להטעות אותנו מפני שאנו נוטים לייחס לה קיבעון, אף שלפי הבחנתה של ההיסטוריונית הוויזואלית, חנה היגינס, למעשה "גרידים והחומר המוכל בהם שרויים במצב השתנות קבוע" (Higgins, 2009, 9-10). מסקנה דינמית זו עולה מכל מאמר ומאמר בגיליון זה, אם מתוך הקשר לגמישות בהתוויית הגריד לאור תנאי הטופוגרפיה (קוסטוף); להכוונת תנועת הגוף האנושי לפי נקודות מגזו (יטרברג); להכלת קווי הרשת, ובהם מגוון פתרונות יצירתיים לתנאים משתנים ולזיכרונות (אזרד); לאוריינטציה מן הפנים אל החוץ ומן החוץ אל הפנים (ג'אנג); לפריצה מאתגרת מעבר לגבולות המסגרת מכורח התפתחות סוציו־מרחבית של קהילה (פלו); להיברידיות של רשתות מקומיות וזרות לכדי מארג בלתי מופרד (ביגון ורוס); ולדחיקת העניים ביותר באמצעות השימוש ברשת, אל עבר שולי העיר המתרחבים באופן מתמיד (ויאגס וחורחה).

הדינמיזם הזה הוא גם היסטוריוגרפי: בחקרו את שורשיה ההיסטוריים של תוכנית הגריד של העיר ניו יורק, רוז־רדווד הצליח לפרק מיתוסים מקובלים (Rose-Redwood, 2011). לפי רוב ספרות המחקר על נושא זה, התוכנית הכמעט איקונית של הנציב לתכנון מנהטן בשנת 1811 ביטאה באופן אולטימטיבי את הניצחון ההרסני של שיקולי התועלת הכלכלית על פני שיקולים אסתטיים או לאומיים רחבים יותר [איור 1]. סברה זו הועצמה ונעשתה מיתוס בספרות הרלוונטית, ולא הורגש שום צורך לחזור אל מסמכי התקופה המקוריים, שהודרו זמן רב מספרות זו. והנה, כשרוז־רדווד חזר לאותם מסמכים, הוא חשף מגוון שיקולים מוסריים, ולכמה מהם היו גם גוון דתי, שהעלו מתכנני הגריד של ניו יורק.

במבט של הגיליון הנוכחי על הגלובלי טמון חידוש גיאוגרפי וחידוש היסטוריוגרפי כאחד: חשיפת גוף ידע נוסף על אודות הגריד העירוני מעבר למערב, ידע שהודר ונקבר מבלי משים תחת שכבות הידע הרבות שנוצרו במערב ואשר עברו סיסטמטיזציה ומיתולוגיזציה. מדובר בהכרה הגוברת שהגריד העירוני אינו בהכרח המצאה מערבית שמקורה בעת העתיקה של יוון ורומא, שהוא לא פותח או יושם באופן בלעדי בצפון הגלובלי או רק בהקשרים מערביים מעבר

איור 1

פנורמה ממעוף הציפור של מנהטן והעיר ניו יורק בשנת 1873. ברקע של תכנון גריד זה עמדה קשת שיקולים, מעבר לתועלתנות גרידא (מקור: Wikimedia commons)

צילום 2

מראה פנורמי של "העיר הלבנה" של תל אביב (מקור: Wikimedia commons). "בסדר המטרופוליני שתל אביב כפתה בהדרגה על יפו, הגיאומטריה המסורתית של העיר הוקרבה לגמרי למען הסדר האורטוגונלי של הרשת היהודית והמערך המטרופוליני שלה [...] כל ההגיון המרחבי שעל פיו יפו היא מרכז התחלף בסדר התל אביבי, שבבריחתו מיפו התעצב כמערכת אורטוגונלית והוא למעשה חסר מרכז" (רוטברד, 2005, 146)

<div></div>
מקורות
רוטברד, ש', 2005. עיר לבנה, עיר שחורה. בבל, תל אביב.
Bell, E., 1986 [1937]. <i>Men of Mathematics: The Lives and Achievements of the Great Mathematicians from Zeno to Poincaré</i> . New York, NY: Simon & Schuster.
Grant, J., 2001. "The Dark Side of the Grid: Power and Urban Design". <i>Planning Perspectives</i> , 16(3), 219–241.
Higgins, H., 2009. <i>The Grid Book</i> . Cambridge, MA: MIT Press.
Krauss, R., 1979. "Grids". <i>October</i> , 9, 50–64.
Low, S., 2000. <i>On the Plaza: The Politics of Public Space and Culture</i> . Austin: University of Texas Press.
Motz, L., and Weaver, J. H., 1993. <i>The Story of Mathematics</i> . New York, NY: Avon Books.
Rose–Redwood, R., 2002. <i>Rationalizing the Landscape: Superimposing the Grid Upon the Island of Manhattan</i> . MA Thesis, Pennsylvania State University.
Rose–Redwood, R., 2011. "Mythologies of the Grid in the Empire City, 1811–2011". <i>The Geographical Review</i> , 101(3), 396–413.
Ross, E., 2006. <i>Sufi City: Urban Design and Archetypes in Touba</i> . Rochester, NY: Rochester University Press.
Stanislawski, D., 1946. "The Origin and Spread of the Grid–Pattern Town". <i>Geographical Review</i> , 36(1), 105–120.

לים [צילום 2], ושאין הוא בהכרח תופעה "מודרנית". הכרה זו כאמור אינה מתיישבת עם ההיסטוריוגרפיה ה"מסורתית" של הגריד העירוני.

לאור רקע זה ניתן להרים גבה למשל על השנים הרבות (יותר משישים שנה) שחלפו מן הסקירה הכרונולוגית על תוכנית הגריד העירוני של סטניסלבסקי (Stanislawski, 1946) ועד לזו של היגינס (Higgins, 2009, ch. 3), ובהן שולם מס שפתיים בלבד לשתי ציביליזציות מחוץ למערב, ואילו עיקר הדיון הפורמליסטי הופנה ישירות לחיק התרבות המערבית. שתי הציביליזציות האמורות – עיר הפירמידות מן הממלכה המצרית התיכונה קהון (2670 לפנה"ס), ומוהנג'ו־דארו, עיר בעמק ההינדוס בפקיסטן של ימינו (2154 לפנה"ס) – הפכו לדוגמאות "מיתיות" בספרות הרלוונטית. מאמר סקירה על הקשרים שבין שלטון סוציו־פוליטי ובין צורת הגריד בהקשר גלובלי המשיך קו מחשבה זה, שכן הוא נכשל בכך שלא הזכיר את אפריקה מדרום לסהרה, מלבד הדוגמה המוכרת היטב של ערי היורובה (Grant, 2001). כמובן, אין להסיק מכך שבהווה או בכל זמן היסטורי אחר ערי אפריקה גילמו בהכרח הגשמה בחומר של עקרונות הגיאומטריה הקרטזית, או שערים המושתתות על הגריד מעולם לא נוצרו על ידי מסורות ילידיות באפריקה או בדרום הגלובלי, שכן אדרבה – כמה מחקרים חשפו את ההפך (לדוגמה: Low, 2000; Ross, 2006) [צילום 3]. אף על פי כן, ניתן לעמוד על מסורת אירוצנטרית של ייצור ידע עירוני, באופן מודע יותר או פחות, ואחת התרומות של גיליון זה היא בעמעומה של מסורת זו.

צילום 3‏ שרידי הגריד של טנוצ'טיטלן (Tenochtitlan). הבירה האצטקית שהוקמה בשנת 1325 ועל חורבותיה הקימו הכובשים הספרדים את הגריד של מקסיקו סיטי, בירת מקסיקו (מקור: Wikimedia commons).